

Παραδόσεις και προοπτικές του πολιτισμού. Η μοναδικότητα της Ελλάδας.

ΒΑΛΤΕΡ ΠΟΥΧΝΕΡ

Το θέμα, το οποίο διάλεξα κινείται σε διάφορα επίπεδα: σ' ένα παγκόσμιο επίπεδο, με τις διαδικασίες της παγκοσμιοποίησης και τις αντιδράσεις σε αυτές, σ' ένα επίπεδο της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, όπου τα πολιτισμικά δεδομένα είναι κάπως διαφορετικά από την υπόλοιπη Ευρώπη, η σημασία των παραδόσεων πιο έντονη και η παρουσία του παρελθόντος και της ιστορίας πιο σημαντική, και σ' ένα επίπεδο ελληνικό, όπου το πλέγμα των παραδόσεων είναι πιο σύνθετο και φτάνει έως και την αρχαιότητα: η συνθετότητα αυτού του πλέγματος των παραδόσεων είναι μοναδική στην Ευρώπη και στον κόσμο ολόκληρο, καθώς και η συνθετότητα των προβλημάτων που δημιουργεί, γιατί καμιά φορά οι παραδόσεις αυτές είναι αντικρουόμενες και δεν συνυπάρχουν μόνο με τρόπο αρμονικό. Θυμίζω, στο σημείο αυτό, μόνο τις γλωσσικές διαφορές, που ανάγονται ήδη στην πρώτη χιλιετία και οδήγησαν στους γλωσσικούς αγώνες και του 1800 και του 1900. Η Ελλάδα δεν είναι μία: αντίθετα, υπάρχουν πολλές και αρκετά διαφορετικές Ελλάδες.

Πριν ξεκινήσουμε αυτή τη νοερή συζήτηση, νοερή γιατί εγώ μιλώ και εσείς ακούτε – αλλά θα ανοίξω τη βεντάλια των απόψεων πολύ, ώστε να καλυφθεί ένα ευρύ φάσμα πιθανών αποριών - , πρέπει να κάνουμε μια προσπάθεια να προσδιορίσουμε κάπως τις έννοιες που χρησιμοποιούμε στη συνέχεια, για να συνεννοηθούμε καλύτερα και χωρίς αρχικές παρεξηγήσεις. Σοφόν το σαφές – όπως λέει και η παροιμία. Για το θέμα της παράδοσης ακούτε κάθε μέρα συζητήσεις στα ΜΜΕ, σε λόγους πολιτικούς, θρησκευτικούς, σε εκκλήσεις και τοποθετήσεις της διανόησης και των δημοσιογράφων, αλλά συχνά οι συζητήσεις είναι απλώς παράλληλοι μονόλογοι που δεν τέμνονται, ούτε στο άπειρο όπως το θέλει η γεωμετρία, γιατί άλλα εννοεί ο ένας και άλλα ο άλλος με την ορολογία που χρησιμοποιεί. Πράγματι το ζήτημα της ορολογίας είναι κομβικής σημασίας, αλλά ακριβώς αυτό δεν είναι εύκολο θέμα.

Τι είναι Πολιτισμός; Στο εγχειρίδιο των A. L. Kroeber / C. Kluckhohn, *Culture: A Critical Review of Concepts and Definitions*, Cambridge/Mass. 1952 καταγράφονται ήδη σχεδόν 200 προσδιορισμοί: έως σήμερα θα έχουν τουλάχιστον διπλασιασθεί. Πολιτισμός σημαίνει για τον καθένα κάτι άλλο: για τον καλοφαγά η τέχνη της μαγειρικής και η συμφωνία των γεύσεων: για το δήμαρχο και τη νοικοκυρά η καθαριότητα: για τη γυναίκα η ομορφιά: για τον καλλιτέχνη η λεπτομέρεια, η ανεπαίσθητη διαφοροποίηση, η απόχρωση και η nuance: για τον εργαζόμενο η συγκοινωνία: για τον ποιητή είναι το ύφος: για το

δάσκαλο το ήθος· για το σημειολόγο η παραγωγή σημασιών, το ότι ένα πράγμα δεν είναι μόνο αυτό που είναι, αλλά σημαίνει και κάτι άλλο διαφορετικό. Μολοντούτο το αντίθετο του πολιτισμού φαίνεται να είναι τα φυσικά δεδομένα.

Τι είναι λοιπόν Πολιτισμός; Ίσως η ικανότητα του ανθρώπου να οργανώνει, πάντα εξ αρχής, τη ζωή του σε όλα τα επίπεδα, υλικά, ψυχικά και πνευματικά. Ένα καθολικό πλαίσιο αξιών και συμπεριφορών, που εναρμονίζει τη συλλογική και ατομική ζωή μιας κοινωνίας, ρυθμίζει τις σημασίες της και δίνει στον καθένα, σε μια ανταγωνιστική διαλεκτική ανάμεσα στο άτομο και τους άλλους, τη θέση του σ' ένα ανοιχτό σύνολο. Δεν είναι ένα προϊόν που παράγεται και καταναλώνεται, όπως υπονοεί η φράση για τη βαρεία βιομηχανία της χώρας· δεν είναι κάτι απέναντί μας, αλλά είμαστε εμείς οι ίδιοι. Είναι μια δραστηριότητα, μια ενεργητική στάση, μια ζώσα κατάσταση. Ενώ ο παλαιός διαχωρισμός του σε culture και civilization, δηλαδή σε πνευματικό/κοινωνικό και υλικό πολιτισμό (με εννοιολογικές αποχρώσεις βέβαια στις διάφορες γλώσσες) δεν είναι πολύ χρήσιμος, γιατί και ο υλικός πολιτισμός διαμορφώνεται πέρα από τη χρησιμότητα των αντικειμένων και με αισθητικές αρχές και πνευματικές σημασίες και συμβολισμούς· πιο χρήσιμος φαίνεται ο διαχωρισμός ανάμεσα στον υπαρκτό και ιδεατό πολιτισμό, που με τον πρώτο ασχολείται ο κοινωνικός και υλικός βίος, οι θετικές επιστήμες, οι πράξεις και σκέψεις γύρω από την πραγματικότητα, με το δεύτερο οι ανθρωπιστικές επιστήμες και ο φαντασιακός κόσμος της τέχνης.

Κάτω από τη δαμόκλεια σπάθη της globalization ιδιαίτερη σημασία αποκτά η προστασία της ποικιλίας των τοπικών πολιτισμών, αλλά και των ατομικών, στο βαθμό που αποτελούν μια δεξαμενή εναλλακτικών λύσεων για προβλήματα που θα ανακύψουν αναπόφευκτα από τη δραματική μείωση των επιλογών, είτε σε ένα νοητικό επίπεδο είτε σε πρακτικό, στη θανατηφόρα ομοιομορφία και μονοτονία του ενός μοναδικού πολιτισμού, που σταδιακά τείνει να επιβληθεί παντού. Επειδή όμως στην ιστορία τα πράγματα έρχονται πάντα αλλιώς (θυμόσαστε το 1984 του George Orwell;), ελπίζουμε ότι οι τοπικοί και ατομικοί πολιτισμοί θα αντισταθούν και κάποια ποικιλόμορφη σύνθεση θα επιτευχθεί· σε κάθε τόπο διαφορετική. Η ομοιομορφία είναι νέκρα· η ποικιλομορφία ζωή. Έτσι η καταγραφή και μελέτη ιστορικών, εξωευρωπαϊκών, μικρών και μεγάλων, εναλλακτικών και ατομικών πολιτισμών, έργο της λαογραφίας, εθνολογίας, κοινωνικής και πολιτισμικής ανθρωπολογίας, κοινωνιολογίας κτλ. είναι έργο για το μέλλον.

Αυτό το θέμα μας φέρνει άμεσα στη σημασία των παραδόσεων, γιατί εκείνες είναι που αντιστέκονται στην άκριτη μίμηση του σημερινού δυτικού προτύπου. Το τι είναι παράδοση (tradition), είναι ένα πολύ ουσιαστικό θέμα για κάθε τέτοια συζήτηση. Η έννοια ουσιαστικά δεν

προσδιορίζει κάποιο περιεχόμενο, αλλά στέκεται στον τρόπο μεταβίβασης μιας προηγούμενης πολιτισμικής κατάστασης προς τις επόμενες γενεές, είναι απλώς μια θετική και προφυλακτική στάση απέναντι στο παρελθόν, αλλά ταυτόχρονα και μια δράση και πρακτική ιδεολογικά και νοσταλγικά φορτισμένη (σκεφτείτε μόνο τους τόσους πολιτιστικούς, τοπικούς και εξωραϊστικούς συλλόγους που υπάρχουν), και εν ονόματι της παράδοσης γίνονται πολλά και διαφορετικά πράγματα: είναι μια ενεργητική διαδικασία που απαιτεί αποφάσεις, επιλογές, δράσεις, και αναστοχασμούς, και η λέξη παράδοση βρίσκεται στο λεξιλόγιο του πολιτισμού, της θρησκείας, της πολιτικής, της κοινωνίας, της δημοσιογραφίας, της διάνοησης κτλ.

Βέβαια δεν υπάρχει η παράδοση, αλλά ταυτόχρονα πολλές και συγκεκριμένες παραδόσεις, από διαφορετικούς χώρους και χρόνους: ο ηθογραφισμός της γενεάς του 1880 που έφερε τη δημοτική στη λογοτεχνία, στρεφόταν ενάντια στην αρχαιολατρία του 19^{ου} αιώνα – βλ. το ποίημα «Ο θάνατος των αρχαίων» του Παλαμά (δίχως το Βυζάντιο ως τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, ώσπου να δημιουργηθεί το τρίπτυχο της συνέχειας με την Αρχαιότητα, το Βυζάντιο και τη Νέωτερη Ελλάδα στην Ιστορία του Ελληνικού Έθνους του Παπαρρηγόπουλου), αλλά υπό τους όρους του εθνικού κράτους, που η έννοια του δεν ανταποκρινόταν ούτε στην πολυεθνική βυζαντινή αυτοκρατορία ούτε στη χιλιετή ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα. Ενώ το Βυζάντιο είναι άμεσος πνευματικός κληρονόμος της ελληνικής αρχαιότητας, στη Βενετοκρατία και Τουρκοκρατία αυτή γίνεται ανάμνηση των λογίων και επανεισάγεται από τον δυτικό Διαφωτισμό και Ρομαντισμό: φαναριώτες όπως ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής ήξεραν καταπληκτικά αρχαία, ο Ρήγας γράφει στα *Ολύμπια* ένα χορικό στα αρχαία, και ο κρητοβενετσιάνος Βιτσέντσος Κορνάρος τοποθετεί στα 1600 την ιστορία του *Ερωτόκριτου* στην αρχαία Αθήνα: *εις την Αθήνα που ήτονε τση μάθησης η βρώσις / και το θρονί της αφεντιάς κι ο ποταμός της γνώσης*, γράφει στην αρχή του αφηγηματικού ποιήματος των 10.000 στίχων. Το πολυσυζητημένο θέμα της συνέχειας, επίσημη κρατική ιδεολογία από την ίδρυση του κράτους στον Ναύπλιο, ξεκινώντας με την σχολική μεταρρύθμιση του Καποδίστρια που εισάγει τα αρχαία ως υποχρεωτικό μάθημα, κινείται εξ ολοκλήρου στον χώρο του πολιτισμού, αλλά με παραδόσεις από διάφορες φάσεις της αρχαιότητας, του Βυζαντίου και της νεώτερης Ελλάδας: η διαφοροποίηση αυτή είναι φανερή στη γλώσσα: οι καθαρόγλωσσες και δημώδεις εκφάνσεις των ελληνικών, όπως είναι γνωστές στον 19^ο και 20^ο αιώνα, προέρχονται εξίσου από την πρώτη χιλιετία μετά Χριστόν.

Το περίεργο με την παράδοση είναι πως ως έννοια και ιδεολόγημα εμφανίζεται τότε, όταν η παράδοση ως υπαρκτό φαινόμενο δεν είναι πια ζωντανή αλλά περνάει σε μια μουσειακή φάση και απαιτεί προστασία, για να μην εξαφανιστεί. Σ' αυτή την κατάσταση υπάγονται όχι μόνο

νεοκλασικά οικοδομήματα και κτιριακά μνημεία της παλαιάς βιομηχανίας, ή ιστορικά κέντρα πόλεων ολόκληρων όπως του Ναυπλίου, της Ερμούπολης, του Ρεθύμνου ή της Ξάνθης, αλλά και ποικίλα αντικείμενα και δρώμενα του λαϊκού πολιτισμού, που είτε εκτίθενται σε ιδιωτικά λαογραφικά μουσεία που υπάρχουν σχεδόν σε κάθε χωριό και λειτουργούν χωρίς καμιά κρατική υποστήριξη και με ιδιωτική πρωτοβουλία και στέγαση, είτε οργανώνονται σύμφωνα με το παλαιό αλλά και ένα νέο λαϊκό εορτολόγιο, το οποίο συμπεριλαμβάνει φεστιβάλ τοπικών προϊόντων, νέα εν μέρει θεαματικά έθιμα, τα οποία προσελκύουν τον εσωτερικό και εξωτερικό τουρισμό και διαφημίζονται στο ηλεκτρονικό site που έχει πλέον σχεδόν κάθε χωριό, φαινόμενα τα οποία υπάγονται στον οργανωμένο φολκλορισμό, ο οποίος διατηρεί και αναπτύσσει περαιτέρω την λαϊκή παράδοση υπό νέες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες (τοπικά προϊόντα, handmade, homemade, original, Greekness κτλ.), φαινόμενα που υπάγονται στην κατηγορία της “σκηνοθετημένης αυθεντικότητας” (staged authenticity), όπου η οργανωμένη παρουσίαση του πολιτισμού του παρελθόντος, του τρόπου διαβίωσης του ντόπιου πληθυσμού στην καθημερινή και εορταστική ζωή του συναντά τη νοσταλγία του αστικού πολιτισμού για το αγροτικό παρελθόν, ωραιοποιημένη από τις αναμνήσεις των παιδικών χρόνων στην εξοχή ή από τις σαγηνευτικές λογοτεχνικές περιγραφές του ηθογραφισμού. Οι νεώτερες τάσεις των επιστημών του πολιτισμού βλέπουν με θετικό μάτι αυτή τη «δεύτερη» ύπαρξη των φαινομένων του παραδοσιακού λαϊκού πολιτισμού, η οποία ανταποκρίνεται σε μια ψυχική ανάγκη της μαζικής κουλτούρας των ημερών, να αντισταθμίσει τις τρομακτικές και δυσκολοχώνευτες προόδους της τεχνολογίας και τις πολιτισμικές προδιαγραφές του δυτικού προτύπου, με φαινόμενα και βιώματα οικεία, γνωστά και «δικά μας».

Η έννοια της προόδου μας φέρνει και στο τρίτο μέρος της προκαταρκτικής συζήτησης για την ορολογία, την προοπτική: όπως η πρόοδος και η προοπτική είναι στραμμένη προς το μέλλον, είναι η θέαση του μέλλοντος, αλλά οργανωμένη και στοχευμένη, με κάποια συγκεκριμένη σκοποθεσία, που σχετίζεται συνήθως με το παρόν. Ενώ πρόκειται περισσότερο για στοχαστική ενόραση, για όραμα, για εκτίμηση και υπόθεση, η πρόοδος αντίθετα προϋποθέτει και πράξεις και ενέργειες, υλοποίηση αντιλήψεων με απτά αποτελέσματα. Κατά μια περιέργη διαλεκτική και σύζευξη αντιθέσεων οι φιλοπρόοδοι σύλλογοι της επαρχίας είναι εκείνοι που έχουν την προστασία και αναβίωση της παράδοσης στο πρόγραμμά τους.

Αυτή η ενορατική θέαση και οργανωμένη προετοιμασία του μέλλοντος είναι μια ιδέα του Διαφωτισμού του 18^{ου} αιώνα, μια αισιόδοξη πρόβλεψη του νέου τότε αστικού πολιτισμού, που πίστευε στη διαχειριστικότητα των προβλημάτων της ζωής είτε σε κοινωνικό είτε σε

ατομικό επίπεδο, μια αισιοδοξία, την οποία έχει χάσει εν πολλοίς ήδη ο 19^{ος} αιώνας και διέψευσε με τον χειρότερο τρόπο ο 20^{ος}. Πρόοδος: προς τα πού; Το θετικό περιεχόμενο του διαφωτιστικού οράματος διακυβεύεται με τις ιστορικοπολιτικές εξελίξεις των τελευταίων δεκατιών, που θέτουν εν αμφιβολία την εκκοσμίκευση και εκλογίκευση της δημόσιας ζωής, την προβλεψιμότητα της ιστορίας και τη δυνατότητα και πρόθεση μιας έλλογης χρήσης των υλικών αγαθών και απολαύσεων, την οποία προσφέρει μια ασύμμετρη και ρευστή κεφαλαιοκρατική οικονομία στον πλανήτη, που αν συνεχιστεί σ' αυτή την άνιση και άδικη μορφή, δεν έχει απώτερο μέλλον (σπατάλη πρώτων υλών, υπερπαραγωγή, κέρδος για το κέρδος, υπερπληθυσμός, ανάγκη για νέες πηγές ενέργειας, σταδιακή αλλοίωση και καταστροφή του περιβάλλοντος κτλ.). Εδώ, σ' αυτό το κενό των αξιών, ανθρωπιστικών και φυσικών, ο πολιτισμός έχει να παίξει τεράστιο ρόλο, γιατί η ποιότητά του είναι το μόνο αντιστάθμισμα στην τυραννία των αριθμών και στη μανία της ποσοστοποίησης των πάντων. Η ποιότητα δεν εκφράζεται σε αριθμούς· η ίδια βαθμολόγηση μπορεί να έχει πολλούς και διαφορετικούς λόγους.

Όπως έδειξαν και οι τελευταίες δεκατίες, με τις οποίες βρεθήκαμε ξαφνικά σε μια νέα εποχή, η ιστορία δεν προβλέπεται. Η μείωση των εφικτών επιλογών, που φέρνει ο ραγδαίος «εκπολιτισμός» της φύσης, αντισταθμίζεται, άγνωστο σε ποια έκταση, από τις μη προβλέψιμες εξελίξεις της τεχνολογίας, η οποία επηρεάζει άμεσα την καθημερινή ζωή και τον πολιτισμό (π. χ. κινητό, διαδίκτυο). Είναι τελικά μια δαρβινική σκέψη από την εξέλιξη των ειδών, ο εξελικτισμός (evolutionism), που μας υποβάλλει την ιδέα, πως όλα εξελίσσονται από στάδια απλά σε στάδια σύνθετα, πράγμα που φαίνεται να επιβεβαιώνεται, όταν κοιτάξουμε την εξέλιξη του ανθρώπινου είδους με τη συνεχή αύξηση του μεγέθους του εγκεφάλου.

Αυτή η ιδέα της συνεχούς βελτίωσης ήταν και ένα από τα οράματα του Διαφωτισμού: κοινωνική, οικονομική και πνευματική ανάπτυξη, βελτίωση του εκπαιδευτικού συστήματος, ιατρική περίθαλψη, κράτος πρόνοιας, εν τέλει ένα τελεολογικό σχήμα που θα φτάσει σ' ένα απώτερο μέλλον σε μια ουτοπική κατάσταση κοινωνικής και ατομικής τελειότητας. Ζούμε και σήμερα σ' ένα τρίτο ή τέταρτο διαφωτισμό, με την καθολική κυριαρχία μιας επιστημονικής κοσμοθεωρίας, αν και τα μοντέλα της μικροφυσικής και μακροφυσικής δεν έχουν καμιά επίπτωση στην καθημερινή μας ζωή ούτε χωρούν πια στο ανθρώπινο μυαλό ούτε καν στη φαντασία μας (τι να κάνω τη θεωρία των άπειρων συμπάντων), αλλά αυτή την αισιοδοξία που είχε ο 18^{ος} αιώνας, με δυσκολία την κρατούμε· και όχι μόνο λόγω των ιστορικών γεγονότων που ταλανίζουν τον πλανήτη. Υπάρχουν και βαθύτεροι λόγοι, ανεξάρτητοι από την ιστορική και πολιτική επικαιρότητα: ο ανθρώπινος πολιτισμός, και ο σημερινός, δεν είναι λογικός, όσο και αν προσπαθεί να είναι (όπως και η

γλώσσα δεν έχει μόνο λογικές δομές, κυρίως στη σημασιολογία), και η έννοια του εξελικτισμού είναι εφαρμόσιμη σε ορισμένα μόνο τμήματα του πολιτισμού: π. χ. την τεχνολογία, τις θετικές επιστήμες, την ιατρική, τη μικρο- και μακροφυσική, τη δημιουργία νέων συνθετικών υλικών κτλ.· στις ανθρωπιστικές επιστήμες η τεκμηρίωσή της είναι ήδη λιγότερο επιτυχημένη: π. χ. στην αρχαιολογία γίνονται νέες ανασκαφές και ανακαλύπτονται νέα ευρήματα, νέα χειρόγραφα με άγνωστα κείμενα ανασύρονται από τα αρχεία, στον τομέα της ερμηνευτικής λογοτεχνημάτων όμως ή στη φιλοσοφία δεν παρατηρείται κάτι παρόμοιο· οι βιβλιοθήκες εμπλουτίζονται, η βιβλιογραφία αυξάνεται, η ψηφιοποίηση κάνει προσιτά τα πάντα, αλλά οι πανεπιστημιακές και δημόσιες βιβλιοθήκες στις Ηνωμένες Πολιτείες έχουν σταματήσει εδώ και χρόνια να αγοράζουν βιβλία που δεν είναι γραμμένα στα αγγλικά· υπάρχουν επιστημονικές διενέξεις, όπως το ζήτημα αν υπήρχε θέατρο στο Βυζάντιο ή όχι, που δεν έχουν προχωρήσει ουσιαστικά εδώ και εκατό χρόνια· και ειδικά στις τέχνες δεν υπάρχει καθόλου πρόοδος αλλά μόνο αλλαγές, αντιδράσεις σε προηγούμενες αισθητικές επιλογές – ο σημερινός μεταμοντερνισμός (για ορισμένους σχολιαστές ήδη μετα-μεταμοντερνισμός) παραιτείται πλέον από κάθε αισθητική ιεράρχηση ή συνδετική δικτύωση εκφραστικών στοιχείων, και οι θεωρητικοί του μιλούν για τον θάνατο του συγγραφέα (είναι η ίδια η γλώσσα που γράφει τα λογοτεχνικά έργα, χρησιμοποιώντας απλώς του χέρι του συγγραφέα), για το ανοιχτό ερμήνευμα (κάθε κείμενο μπορεί να σημαίνει οτιδήποτε) και την τυχειότητα της σύνθεσης στο collage, το pastiche, την ελεύθερη σύνδεση των πάντων χωρίς περιορισμούς (anything goes)· και η θρησκεία, τέλος, βρίσκεται έξω από τον ιστορικό χρόνο. Συμπέρασμα: μόνο σε ορισμένα τμήματα του πολιτισμού μπορούμε να μιλήσουμε για πρόοδο (τεχνολογία, θετικές επιστήμες), αυτά όμως μπορεί να έχουν καταλυτικές συνέπειες για το σύνολο του πολιτισμού· ο απόλυτος προσανατολισμός σε κάθε νέα εφεύρεση όμως και η εναρμόνιση των πάντων στις ανάγκες της προκαθορίζει το μέλλον: τι θα κάνουμε τους τόσους αυτοκινητόδρομους όταν εφευρεθεί και δημιουργηθεί το αμάξι που πετάει στον αέρα; Έχει γράψει ο Pirandello στα 1900 μια γουστόζικη νουβέλα, όπου η δημογεροντία ενός απομονωμένου σικελικού χωριού αποφασίζει να μη συνδεθεί η κοινότητα με το ηλεκτρικό ρεύμα, αλλά να περιμένουν καλύτερα την επόμενη εφεύρεση που θα κάνει άχρηστο πάλι τον ηλεκτρισμό. Να ήξερε τι γίνεται σήμερα με τα computer.

Επομένως η αναμενόμενη εξέλιξη δεν αφορά το σύνολο του ανθρώπινου πολιτισμού αλλά μόνο ένα τμήμα του. Οι όχι απεριόριστες δυνατότητες της τεχνολογικής εξέλιξης να λύσει τα μελλοντικά προβλήματα του σύγχρονου ανθρώπου επιβεβαιώνεται και από την πορεία της ιστορίας: ξανά πόλεμοι, αδικίες, ανισότητες, κατάχρηση εξουσιών, η ευάλωτη δημοκρατία, η δημοκρατία ως βιτρίνα, κτλ. Είναι

σαν να διαβάζουμε ξανά τις ιστορικές τραγωδίες του Σαίξπηρ: η εξουσία κάνει ό,τι θέλει, ώσπου να πέσει· και η επόμενη τα ίδια κάνει. Είναι ένα ζήτημα, αν ο άνθρωπος μαθαίνει από την ιστορία· δύσκολη η απάντηση. Αλλά αυτά συμβαίνουν σε ένα μικροσκοπικό πεδίο της ιστορίας. Η εξέλιξη του ανθρώπινου είδους κινείται σ' έναν μακροϊστορικό ορίζοντα, ενώ η ιστορία των πολιτισμών σ' ένα μικροϊστορικό τετράγωνο μερικών χιλιάδων χρόνων. Στην τεράστια διαφορά των χρονικών διαστάσεων όμως κινείται το δράμα του σύγχρονου ανθρώπου, ή του ανθρώπου των πολιτισμών: πώς να εναρμονίσει τη βιολογική του κατασκευή με τα ένστικτά της, τη σωματική διάπλαση, τα φυσικά δεδομένα, τα οποία προστατεύουν μόνο την επιβίωση και την αναπαραγωγή, δεν δίνουν κανένα νόημα ζωής, με την ψυχική του συγκρότηση, κατώτερη και ανώτερη, και τη νοητική του ιδιοσυστασία που χρησιμοποιεί την τελευταία τεχνολογία που αντικαθιστά σε μεγάλο βαθμό πλέον τις αισθήσεις του, δημιουργώντας νέες τεχνητές πραγματικότητες, για τις οποίες δεν είναι φτιαγμένη η υπαρξιακή μας υπόσταση; Αυτή η εσωτερική δυσαρμονία δημιουργεί την φρουδική ανοικειότητα του πολιτισμού, η οποία με την τεχνολογία και τη χρήση της πολλαπλασιάζεται ακόμα· η αίσθηση της ευτυχίας έχει σωματικές βάσεις (γι' αυτό όλα του έρωτα είναι τόσο ωραία), ακόμα και στην προέκταση της πνευματικής εξιδανίκευσης (sublimation), και η αίσθηση της εσωτερικής αρμονίας επέρχεται συνήθως μόνο σ' ένα ωραίο φυσικό περιβάλλον με την πρόσκαιρη ανακούφιση από τον εφιάλτη των κυβιστών, που είναι πόλεις. Όμως και οι Εθνικοί Δρυμοί (National Parks) είναι και αυτοί τεχνητές νησίδες ανέπαφης φύσης μέσα σ' ένα γεωγραφικό τοπίο, το οποίο είναι σχεδόν εξ ολοκλήρου «εκπολιτισμένο», διαμορφωμένο από τον άνθρωπο για τις ανάγκες του. Έτσι την εσωτερική αρμονία αναζητούν οι άνθρωποι σήμερα σε σωματικές τεχνικές όπως το yoga, στον διαλογισμό, τον εσωτερισμό ή παραθρησκευτικές αιρέσεις και κινήματα που υπόσχονται τη βίωση της φυσικής και μεταφυσικής αρμονίας.

Και τώρα είμαστε έτοιμοι για τη συζήτηση του θέματός μας. Και όπως βλέπετε, αναψηλαφώντας τις υπό συζήτηση έννοιες ένα ικανό μέρος των ερωτημάτων έχει ήδη απαντηθεί. Είναι όπως με τις δύσκολες ερωτήσεις γενικότερα: κάθε παιδί μπορεί να σας κάνει ερωτήσεις, στις οποίες δεν υπάρχει απάντηση. Η τέχνη είναι, να βρεις τις σωστές ερωτήσεις, και αν τις έχεις βρει, η μισή απάντηση έρχεται από μόνη της. Συχνά όμως υπάρχουν διάφορες ισάξιες απαντήσεις, εξίσου σωστές και συζητήσιμες, γιατί το αντίθετο της αλήθειας δεν είναι πάντα η πλάνη, αλλά μπορεί να είναι και μια άλλη αλήθεια.

Οι αλλαγές του πολιτισμού μπορεί να έχουν εσωτερικούς ή εξωτερικούς λόγους. Στην Ευρώπη των νεωτέρων χρόνων, με τη βελτίωση των επικοινωνιών, η διάδοση των νεωτερισμών από χώρα σε

χώρα είναι ο κανόνας. Η ιδέα του εθνικού κράτους μεταδόθηκε από το Διαφωτισμό και τη Γαλλική Επανάσταση στα Βαλκάνια και οδήγησε εν τέλει στη διάλυση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας· τέχνες και επιστήμες ήταν τότε στραμμένες προς τα φώτα της Δύσης. Στην περίπτωση αυτή η παράδοση είναι μια δύναμη αντίστασης στη μίμηση ενός νεωτερισμού, η οποία εμμένει στα τοπικά δεδομένα και φιλτράρει ή απορρίπτει τα εισαγόμενα πολιτισμικά στοιχεία. Κατ' αυτόν τον τρόπο γίνονται νέες συνθέσεις και οι νεωτερισμοί αφομοιώνονται με μικρότερες ή μεγαλύτερες προσαρμογές και εντάσσονται στην υπάρχουσα παράδοση· και αυτές οι συνθέσεις του παλαιού και του νέου επαναλαμβάνονται, με διαφορετικούς ιστορικούς ρυθμούς στο διηνεκές. Παράδοση επομένως είναι μια δυναμική διαδικασία και όχι ένα στατικό μονολιθικό δεδομένο. Με μια τέτοια ευέλικτη έννοια της παράδοσης πλησιάζουμε τα μυστικά του πολιτισμικού γίνεσθαι, και ένα μεγάλο μέρος της σημερινής συζήτησης για την παράδοση αποκαλύπτεται ως εκτός θέματος, εφόσον η παράδοση πάντα ενέτασσε νεωτερικά στοιχεία και αυτό που λέμε σήμερα παράδοση, δηλαδή τα δεδομένα μιας προηγούμενης πολιτισμικής κατάστασης, είναι ήδη ένας συμβιβασμός και μια σύνθεση ανάμεσα σε ακόμα παλαιότερες παραδόσεις και νεωτερικά στοιχεία, τα οποία στην περίπτωση της νεώτερης Ελλάδας έρχονται συνήθως από τη Δύση. Και αυτό που κάνει τη συζήτηση να διεξάγεται καμιά φορά σε τόνους υψηλούς, είναι το γεγονός, πως οι σημερινοί νεωτερισμοί είναι τόσο καταγιγιστικοί και καταπιεστικοί, που ενεργοποιούν σχεδόν αυτόματα και αταβιστικά ενστικτώδεις ψυχολογικές αντιδράσεις, οι οποίες μπροστά στο άγνωστο και ανοίκειο που βίαια επιβάλλεται, καταφεύγουν σε πράγματα και βιώματα γνωστά και οικεία. Αυτή η συζήτηση κινείται συνήθως γύρω από αξίες και συμπεριφορές, όχι τόσο γύρω από εργαλεία και βοηθήματα της καθημερινής ζωής, που διευκολύνουν το βίο μας.

Υπάρχουν βέβαια και οι νεωτερισμοί που εν τέλει δεν είναι νεωτερισμοί αλλά ένα παλαιό στοιχείο του πολιτισμού σε διαφορετική μεταμφίεση. Μιλάμε τότε για αρχετυπικά στερεότυπα, τα οποία βρίσκουν διάφορες μορφές έκφρασης. Π. χ. στα παιδικά παιχνίδια και τις ταινίες επιστημονικής φαντασίας αναβιώνουν μια σειρά από τέρατα και δαίμονες μεσαιωνικών και λαϊκών δεισιδαιμονιών, στοιχεία του μαγικού παραμυθιού βρίσκονται στον batman και άλλους τέτοιους ήρωες· οι πρωταγωνιστές του ποδόσφαιρου ανταποκρίνονται στους ήρωες των μεσαιωνικών και αναγεννησιακών ιπποτικών επών και μυθιστορημάτων, ενώ το match περιγράφεται στις αθλητικές εφημερίδες με λεξιλόγιο κανονικής μάχης, αν και πρόκειται για αγωνιστικό παιχνίδι. Αυτό συμβαίνει με αρκετά στοιχεία του σημερινού πολιτισμού: οι εκφράσεις του προσώπου έχουν μείνει ίδιες (δάκρυα, γέλια, χαμόγελο), στον ελληνικό λαϊκό πολιτισμό και οι αντιλήψεις για το θάνατο και τον Κάτω Κόσμο, τα ταφικά έθιμα και η θρηνητική συμπεριφορά, και ορισμένες

παροιμίες προέρχονται κατευθείαν από την αρχαιότητα: βρίσκονται στις αρχαίες παροιμιολογικές συλλογές, αντιγράφονται κατά το Βυζάντιο, και μέσω των κηρυγμάτων των ιεροκηρύκων περνούν στην προφορική παράδοση. Η πρόσμειξη παραδόσεων διαφορετικής υφής και ηλικίας με νεωτερισμούς, επίσης διαφορετικής υφής και ηλικίας, στην περίπτωση της Ελλάδας είναι ένα πολύ σύνθετο θέμα.

Η σημαντική λειτουργικότητα των παραδόσεων, με αυτόν τον αφομοιωτικό δυναμισμό που περιγράψαμε, φανερώνεται και στην περίπτωση των πολιτισμικών διαδικασιών της παγκοσμιοποίησης: η ευέλικτη δυναμική της εμμονής και της προσαρμογής ταυτόχρονα και η συνθετική ικανότητα των τοπικών πολιτισμών μπορεί ενδεχομένως να απορροφήσουν τους κραδασμούς και τις βίαιες επιβολές του δυτικοκεντρικού τρόπου ζωής. Ιδιαίτερη σημασία σ' αυτές τις στρατηγικές παθητικής αντίστασης έχει η διατήρηση και καλλιέργεια των μικρών και ανάδελφων, για να χρησιμοποιήσω μια προσφιλή έκφραση, γλωσσών· ο ιμπεριαλισμός των αγγλικών στις θετικές επιστήμες έχει πλέον επιβληθεί, στις ανθρωπιστικές και κοινωνικές η διαδικασία αυτή δεν έχει ολοκληρωθεί με το ίδιο αποτέλεσμα. Ενώ η Ευρωπαϊκή Ένωση υποστηρίζει τις μικρές γλώσσες, στην πράξη όμως έχει δημιουργηθεί μια κατάσταση που κάπως θυμίζει Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία: όλοι γνωρίζουν λίγο πολύ τα λατινικά, μιλούν και γράφουν όμως και τη δική τους γλώσσα· τότε βέβαια η γλώσσα της διανόησης ήταν τα ελληνικά, σήμερα δεν είναι πια, και τα classics κινδυνεύουν με συρρίκνωση.

Ένας χώρος με ιδιαίτερη σημασία για τις παραδόσεις είναι τα Βαλκάνια, κυρίως στο λαϊκό πολιτισμό αλλά όχι μόνο. Η ιδέα του εθνικού κράτους εισήχθη κατά το Διαφωτισμό το 18^ο και 19^ο αιώνα, αν και μορφές μιας συνείδησης του συνανοίkein υπήρχαν και νωρίτερα. Στις χώρες της ημισελήνου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αυτό οδήγησε σε επαλευθερωτικούς πολέμους και την ίδρυση κρατικών οντοτήτων, στις χώρες του Δικέφαλου Αετού της Αψβουργικής Μοναρχίας ήταν ένας πολιτισμικός αγώνας ενάντια στην ηγεμονία των γερμανικών και υπέρ της καθιέρωσης των επιμέρους εθνικών γλωσσών. Στη Βουλγαρία, Ρουμανία και Ελλάδα εγκαταστάθηκαν από τις μεγάλες δυνάμεις ξένοι ηγεμονικοί οίκοι, και όλες οι κρατικές αυτές οντότητες υπήρξαν εύθραυστες, πολιτικά και οικονομικά, ανέπτυξαν όμως ισχυρές εθνικές ιδεολογίες, που αναζήτησαν τις ρίζες τους σε ένα απώτερο παρελθόν: οι Αλβανοί στους Ιλλυριούς, οι Ρουμάνοι στους Ρωμαίους, οι Βούλγαροι στο Μεσαίωνα τους, οι Σέρβοι στο τσάρο Στέφανο Dusan, που σε κάποια εποχή κυβερνούσε τα μισά Βαλκάνια, και οι Έλληνες δεν στράφηκαν στη χιλιετία του Βυζαντίου (περιφρονημένη από την ιστοριογραφία της τότε Ευρώπης) αλλά προσέφυγαν πρώτα στην ταύτιση με την αρχαιότητα. Ενώ στα άλλα κράτη της Νοτιοανατολικής Ευρώπης η εθνοϊστορική μυθολογία, που καλλιεργήθηκε από τις τέχνες και τις επιστήμες,

απομακρύνθηκε μερικές φορές αρκετά από την ιστορική πραγματικότητα (με αποκορύφωμα βέβαια τους Σκοπιανούς και τον γκροτέσκο ισχυρισμό πως είναι απόγονοι του Μεγαλέξαντρου), στην Ελλάδα δεν συνέβαινε ακριβώς το ίδιο, γιατί το μεγαλείο της ελληνικής αρχαιότητας υπήρχε πράγματι και ήταν και το θεμέλιο του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Αυτούς τους μηχανισμούς της στήριξης και καλλιέργειας μιας εθνικής ιδεολογίας μπορεί να παρακολουθήσει κανείς με παραστατικό τρόπο στα θεατρικά έργα: η τραγωδία είχε την στοχοθεσία της εξύμνησης του ηρωικού παρελθόντος και η κωμωδία τη σατίριση του παρόντος με τις πολιτικές ίντριγκες, τη διαπλοκή, την αναξιοκρατία, την ξενοκρατία, την δουλική μίμηση δυτικών ηθών και εθίμων κτλ. Οι κωμωδίες του Caragiale, του Vasou και του Χουρμούζη είναι ανταλλάξιμες και έχουν ακριβώς το ίδιο θέμα.

Κι έρχομαστε στην Ελλάδα. Ή μάλλον στις Ελλάδες. Σε πρόσφατο βιβλίο της, η Edith Hall, εξέχουσα φυσιογνομίας στις Κλασικές Σπουδές στην Αγγλία, που την ανακηρύξαμε επίτιμη διδάκτορα του Τμήματος Θεατρικών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, *Introducing the Ancient Greeks*, London 2015, ξεχωρίζει δέκα χαρακτηριστικά των αρχαίων Ελλήνων, που μοιάζουν σχεδόν με εθνοστερεότυπα: τα τέσσερα πιο σπουδαία είναι: είναι δεμένοι με τη θάλασσα (ξέρουν κολύμπι, ταξιδεύουν με πλοία, κατοικούν σε λιμάνια), είναι δύσπιστοι απέναντι σε κάθε μορφή εξουσίας και αυθεντίας, είναι ατομικιστές και εγωκεντρικοί, και είναι φιλερευνητικοί και φιλοπερίεργοι· επιπλέον: ανοιχτοί προς νέες ιδέες, έχουν χιούμορ, είναι ανταγωνιστικοί, θαυμάζουν την εξυπνάδα και το ταλέντο, είναι καλοί ρήτορες, και καλοπερασάκηδες και με κλίση στις απολαύσεις πάσης φύσεως. Όλα αυτά είναι πολιτισμικά χαρακτηριστικά, αλλά ο κατάλογος αυτός, που προκαλεί βέβαια συγκρίσεις, δεν πρέπει να μας ξεγελάσει, πως ο πολιτισμός των αρχαίων ήταν πολύ διαφορετικός, αρχίζοντας από την ενδυμασία, τους διοικητικούς θεσμούς, τη θρησκεία, τις δομές της πόλεως, έως το θεσμό της σκλαβιάς, χωρίς τον οποίο δεν είναι νοητή η αθηναϊκή δημοκρατία. Κάθε προσπάθεια λαθραίας εισαγωγής ιδεών του εθνικού κράτους προσκρούει στην ποικιλομορφία που γνώρισε η χιλιετία της ελληνικής αρχαιότητας: άλλο οι Μινωικοί και Μυκηναϊκοί πολιτισμοί, άλλο ο ομηρικός κόσμος, άλλο ο κλασικός πέμπτος αιώνας, άλλο τα ελληνιστικά χρόνια και οι αρκετοί αιώνες της ρωμαϊοκρατίας στην ύστερη αρχαιότητα, ώσπου να περάσουμε στο Βυζάντιο και σε άλλα χίλια χρόνια πολυεθνικής αυτοκρατορίας. Τα ελληνικά τότε, σταδιακά μόνο επιβλήθηκαν ως επίσημη γλώσσα. Σ' αυτή τη φάση της ύστερης και ύστατης αρχαιότητας και του πρώιμου Χριστιανισμού εντοπίζονται και τα περισσότερα επιβιώματα πολιτισμικών στοιχείων στον παραδοσιακό λαϊκό πολιτισμό, όχι τόσο στην κλασική Ελλάδα.

Στα αυτοκρατορικά μορφώματα με πολυεθνικό πληθυσμό οι ερμηνείες με τον εννοιολογικό εξοπλισμό της ιστοριογραφίας του εθνικού κράτους δυσκολεύονται και αστοχούν. Η βυζαντινή κληρονομιά άλλωστε δεν αφορά μόνο τους Έλληνες αλλά και τους άλλους ορθόδοξους λαούς, Σέρβους, Βουλγάρους, Ρουμάνους και Ρώσους, και οι φαναριώτες στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες της Βλαχίας και της Μολδαβίας κατά τον 17^ο και 18^ο αιώνα ως την ελληνική Επανάσταση αναβίωσαν τις παραδόσεις της βυζαντινής διοίκησης. Ταυτόχρονα, στις κτήσεις της Βενετοκρατίας εισήχθησαν δυτική μουσική και το θέατρο: από τη βενετοκρατούμενη Κρήτη ξεκινά ο μουσικοσυνθέτης και τραγουδιστής Φραγκίσκος Λεονταρίτης και φτάνει ως εκκλησιαστικός cantor στη Βενετία, το Salzburg και το Μόναχο· θεατρικά έργα με ιταλικά πρότυπα ανεβάζονται στην κρητική διάλεκτο στη μεγαλόνησο το 17^ο αιώνα.

Αλλά και ο Οθωμανική αυτοκρατορία, παρά τη θρησκευτική διαφορά, συνέχισε ορισμένους θεσμούς της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, όπως π. χ. τη συλλογική φορολογία για τις κοινότητες. Στους αιώνες αυτούς διαμορφώθηκαν και ορισμένες αξίες και συμπεριφορές, οι οποίες μόνο με την επιβολή του συγκεντρωτικού κράτους δυτικού τύπου, όπως ήταν η Βαυαρική Μοναρχία, θα αλλάξουν σταδιακά: η παράδοση της τοπικής αυτοδιοίκησης, όπου η κοινότητα ήταν ο ρυθμιστικός παράγοντας όλων των ζητημάτων του πληθυσμού, από την ασφάλεια ως τη συλλογική φορολογία – από αυτή την παράδοση ίχνη μόνο υπάρχουν πια· από τη λειτουργία αυτής της διοικητικής μονάδας σε δύσκολες και επικίνδυνες εποχές προέκυψαν και αισθήματα και πρακτικές: η αίσθηση της συνυπευθυνότητας και η πρακτική της αλληλοβοήθειας (χτίσιμο σπιτιού)· αυτές τις αξίες βρίσκουμε ακόμα στον Μακρυγιάννη: «είμαστε στο εμείς, όχι στο εγώ», γράφει· ενθουσιασμένος όταν έφτασε ο Όθωνας στο Ναύπλιο (δείγμα της αναγνώρισης του νέου κράτους από την Ευρώπη) σημειώνει στα απομνημονεύματα, πως ένα νέο κράτος δημιουργείται όπως ιδρύεται ένα νέο χωριό.

Το κοινοβιωτικό πνεύμα αναβιώνει στα πανηγύρια και τις θρησκευτικές εορτές, σε γάμους, βαφτίσια και κηδείες, ενώ στην καθημερινή ζωή συνεχίζουν να υπάρχουν οι δια-οικογενειακοί ανταγωνισμοί. Αλλά και σε ατομικό επίπεδο τότε διαμορφώνονται παραδοσιακές συμπεριφορές και αξίες, που σήμερα έχουν πλέον ατονήσει: νοικοκυροσύνη και προνοητικότητα (την οδυνηρή απουσία αυτών των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων της ελληνικής παράδοσης βιώνουμε τώρα), το φιλότιμο και η μαστοριά (το ότι ο τεχνίτης έχει μεράκι, χαίρεται και καμαρώνει για τη δουλειά του, δεν κάνει σκάρτα πράγματα, - αυτό χωρίς σχόλια), η εγκράτεια και η παλικαριά, η εκτίμηση του όμορφου και η ικανότητα να το παράγει. Η ξενοκρατία των Βαυαρών αποτελεί και η απώτερη ρίζα του πολιτισμού της

αντίστασης ενάντια στο κράτος, που είναι ο ξένος, ο εχθρός, ο δυνάστης, ενώ η συνυπευθυνότητα για τα κοινά επιβάλλει να θεωρείς τον εαυτό σου μέρος της πολιτείας. Οι ελληνικές κοινότητες στο εξωτερικό είχαν τελείως διαφορετική νοοτροπία και εξέλιξη, άλλες αξίες και άλλες συμπεριφορές και άλλες επιτυχίες· υπάρχει μεγάλη διαφορά ανάμεσα στον ελλαδικό και τον ελληνικό πολιτισμό.

Πώς θα αποκατασταθούν αυτά, που εφθάρησαν και χάθηκαν; Τόσο αίμα έχει χυθεί να ιδρυθεί αυτό το κράτος σε αντίξοες εποχές και να μεγαλώσει και να στερεωθεί με χίλιους κινδύνους, πόσους πολέμους έχει κάνει, έχει κερδίσει και έχει χάσει, για να επιβιώσει σ' αυτή τη δύσκολη κι όμορφη γωνιά του πλανήτη, και τι στερήσεις έχει υποστεί ο πληθυσμός του, για να εδραιωθεί ένα καλύτερο μέλλον για τα παιδιά του· και πόσο εύκολα αυτά χάθηκαν και ξεχάστηκαν στη μέθη των πολιτικών παθών, στο λήθαργο της καλοπέρασης και στην ολότελη λησμονιά, πώς λειτουργεί ένα κράτος και ότι δουλεύει όπως μια απλή κοινότητα, με κοινή ευθύνη όλων. Για να δημιουργηθεί και στεριωθεί μια άλλη και διαφορετική νοοτροπία, θέλει καιρό. Η μελέτη των παραδόσεων μπορεί ίσως να επισπεύσει αυτή τη διαδικασία. Η ελπίδα είναι καθήκον και αποκλειστική επιλογή.